

сміслових проєкцій у межах доступної й потенційної досяжності для індивіда змінюється. Реконструкція візуального/подієвого ряду потребує осмислення з урахуванням досвіду.

Формування структурної матриці сприйняття візуального образу опосередковується багатьма чинниками. Нове предметне середовище, побудоване з нового матеріалу носія повідомлення, змінює конфігурацію життєвого простору людини і тим самим - зміст його життя.

Візуальні джерела задають рамки формування пам'яті, водночас ієкорпоруєчись в пам'яттєві смисли. Візуальні джерела є медіаторами смислів. Звернення до візуальних джерел може створювати нову реальність у відтворених пам'яттєвих смислах.

Практики візуалізації культури як феномену пам'яті оприсутнюють новий дослідницький простір і стають цікавими викликами для митців та науковців.

Олександр Потильчак

ФІЛАТЕЛІСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТА КРИТЕРІЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Поштова марка – одне з наймолодших глобальних за значенням винаходів людства, адже з'явилася на Земній кулі всього лише неповних 180 років тому. Її поява дуже скоро покликала до життя нове захоплення – колекціонування та вивчення знаків оплати поштових послуг, що з часом переросло в окрему галузь спеціальних знань – філателію. З середини 20-х рр. ХХ ст. на сторінках спеціалізованої філателістичної періодики Греції та Франції було розпочато дискусію про те, чи варто вважати філателію наукою, чи лише популярним захопленням, сферою колекціонування?¹

У повоєнний період згадана дискусія отримала нові грані – у філателістичній та історичній літературі почали розмірковувати про належність філателії до кола спеціальних історичних дисциплін. Прихильники цієї позиції намагаються доводити непересічне значення поштових марок, листів і листівок, як історичних джерел і важливість їх спеціального дослідження. Їхні ж опоненти

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

продовжують стверджувати, що філателія є лише галуззю колекціонування та одним із наймасовіших захоплень мільйонів людей на планеті. Одним із перших про важливість філателістичних джерел для дослідження історії писав російський джерелознавець А. Гуковський. Автор підкреслював значення поштових марок та інших філателістичних матеріалів для вивчення радянської історії, датування та локалізації історичних подій, розкриття маловідомих фактів минулого¹. Про тісний зв'язок колекціонування та вивчення поштових марок з історичною наукою стверджував Л. Лепешинський². Проте справа до визнання філателії повноцінною спеціальною історичною дисципліною тоді не дійшла. Згадані автори, на загал обмежувалися лише констатацією деяких можливостей філателії допомогти істориком у вирішенні конкретних завдань його дослідження. Інші їхні колеги, як наприклад Е. Вальдман, розглядали поштову марку як витвір образотворчого мистецтва чи так званої малої графіки³.

Водночас історики-джерелознавці не бачили, чи то не хотіли бачити, у філателії рис притаманних самостійній галузі спеціального історичного знання, а наукова громадськість стабільно продукувала скепсис щодо цього. Нагромаджені колекціонерами та філателістами-експертами прикладні й теоретичні напрацювання й надалі продовжували розглядатися істориками як безсумнівно корисний для науки, але все ж не науковий, продукт породжений розвитком найпопулярнішого у світі напрямку колекціонування. У 1976 р. на зборах філателістичного гуртка при Московському будинку вчених розгорілась жвава дискусія щодо природи філателістичного знання. Її учасники так і не прийшли до якоїсь спільної думки, проте міркування окремих із них є надзвичайно цікавими. В. Б. Горнунг, наприклад, категорично заперечував науковий характер філателії, протиставляючи цю галузь знань вже сформованим допоміжним історичним дисциплінам – нумізматиці та сфрагістиці. М. П. Ринг відмовляв філателії в статусі науки на тій підставі, що вона, мовляв, «не приносить суспільно корисних результатів, не має власного запасу концепцій та наукових ідей, а лише користується предметом і методикою суміжних наук». Їхній опонент, голова ради Всесоюзного товариства філателістів з наукових досліджень та експертизи С. В. Крісті натомість говорив про якісні зміни, що їх перетерпіла філателія за останні десятиліття, поступово перенісши вектор

¹ Гуковский А. И. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины // Вопросы истории. 1964. № 2. С. 56.; Гуковский А. И. Историческая наука и филателия // Новая и новейшая история. 1966. № 6. С. 114-117.

² Лепешинский Л. Л. Филателия и история // Вопросы истории. 1966. № 3. С. 205-209.

³ Вальдман Э. Почтовая марка как предмет изобразительного искусства // Филателия СССР. 1966. № 3. С. 14-17, 29-30.; № 4. С. 8-11.; № 5. С. 12-13.

дослідження з власне поштової марки на поштові документи та кореспонденцію та робив висновок про те, що філателія вже «доросла» до права називатися наукою. На думку К. А. Бернгарда поштові марки можуть стати предметом наукового дослідження не будучи системою знань. Міркування ще одного учасника дискусії, мистецтвознавця І. І. Уткіна, стосувалися методики філателії. На його думку сформована дослідницька методика свідчить про те, що філателія є областю наукового знання. Дещо іншу позицію в цій дискусії продемонстрував Г. С. Цвейг, котрий запропонував розділяти колекціонування поштових марок (філателію) та наукову сферу їх дослідження – маркознавство (по аналогії з мистецтвознавством чи книгознавством). Відомий експерт-філателіст Б. А. Камінський також висловлював скепсис щодо наукового характеру самого терміну «філателія», як назви напрямку колекціонування, вважаючи допоміжною історичною дисципліною саме «маркознавство»¹.

З розвитком теорії знання про поштові марки та інші знаки оплати поштових послуг наприкінці ХХ ст. позиції вчених, які вважали філателію окремою спеціальною історичною дисципліною, посилились. Ось як про це зазначав в одній із своїх популярних книг, відомий київський філателіст Й. Левітас: «[...] Безумовно, стверджувати, що філателія – наука, було б занадто сміливо. Хоча, якщо познайомитись з діяльністю французької Академії філателії, болгарського наукового інституту філателії, науково-дослідницького центру філателії при Кембриджському університеті, з розлогою дослідницькою літературою, серйозними монографіями, «Всесвітньою енциклопедією філателії», матеріалами конференцій і симпозіумів, то можна зробити висновок, що філателістичні дослідження не менш глибокі ніж, скажімо, бібліографічні, історіографічні, археографічні, архівознавчі та мистецтвознавчі [...]»². Розвиваючи ці міркування зазначимо, що філателістичні дослідження за своїм значенням, глибиною аналізу предмета, розмаїттям застосованих методів аж ніяк не поступаються напрацюванням у таких визнаних сферах спеціальних галузей історичної науки як нумізматика, боністика, сфрагістика, геральдика, фалеристика, палеографія, історична метрологія та ін. Подібні аргументи дають підстави автору зарахувати себе до числа тих, хто переконаний – філателія належить до кола спеціальних історичних дисциплін, зокрема до того їх класу, що займаються вивченням окремих типів (видів) історичних джерел³.

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

² Левитас И. Я. С марками в стран знаний: (Заметки о почте и филателии). К.: Реклама, 1987. С. 28.

³ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. – С. 59; Потильчак О. В. Основи філателії // Експертиза культурно-історичних цінностей. Навчально-методичний комплекс спеціалізації. Освітньо-кваліфікаційні рівні: 6.020302 – бакалавр; 7.02030201 – спеціаліст;

Попри це для сучасного етапу розвитку системи знань спеціальних галузей історичної науки є характерним певний дуалізм щодо розуміння природи філателії. В межах єдиного дискурсу співіснують і гармонійно уживаються два погляди на філателію. Один із них розглядає її як повноправну спеціальну історичну дисципліну, а інший – як популярний напрям колекціонування¹. В Україні вивчення джерелознавчих аспектів філателії до цього часу не стало предметом скільки-небудь серйозних досліджень, а більшість вчених продовжують сприймати цю галузь знань переважно у парадигмі першої половини ХХ ст., себто як один із напрямків колекціонування, предмет якого – поштова марка, за певних умов може залучатися істориком у контекст дослідження. Прикладом такого підходу є фактичне ігнорування філателістичної основи таких важливих історичних джерел, як поштові листівки².

Основною якісною ознакою поштових марок і поштової кореспонденції, як історичних джерел, є їхня здатність нагромаджувати, зберігати й відбивати дуже різну інформацію про минуле, відображати різні аспекти людської діяльності в реальному історичному процесі. Тобто філателія, як галузь історичного джерелознавства, формує власну структуровану систему інтегрованих історичних знань.

Як самостійний напрям історичного джерелознавства філателія включає в себе теоретичну та прикладну (практичну) філателію. У період свого становлення (кін. ХІХ – пер. пол. ХХ ст.) філателія розвивалася передусім як одна з прикладних галузей та найперше означала колекціонування поштових марок, а з часом й інших філателістичних матеріалів – поштових конвертів і листівок. Сучасний етап розвитку прикладної філателії пов'язаний з безпосереднім пошуком, виявленням і вивченням конкретних груп філателістичних джерел з метою визначення їхньої інформативної цінності, практичним використанням отриманих відомостей у конкретно-історичних дослідженнях, експертизою поштових марок, інших філателістичних матеріалів, як культурно-історичної цінності.

Зростання поштового марковиробництва та бурхливий розвиток колекціонерського руху спричинили виникнення та поступальний розвиток теорії філателії, як сукупності систематизованих знань про її предмет, об'єкт,

8.02030201 – магістр / Заг. ред. і кер. авт. кол. О. В. Потильчак. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 383-426.

¹ Маркітан Л. П. Філателія // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. С. 296.

² Самбур М. В. Почтовая открытка как источник информации по истории и культуре // Вестник Московского университета культуры и искусств. 2013. № 4(54). С. 65-69.

завдання, методологічні принципи, структуру і місце цього наукового напрямку в історичному джерелознавстві. Теоретична філателія бере свій початок від перших спроб систематизації розрізнених знань про поштові марки філателістами-практиками ще в кінці XIX ст. Проте її остаточне виділення в окремий розділ філателії відбулося лише в другій половині XX ст.

Розвиток теорії та практики філателії у XX ст. не лише розширив коло інтересу колекціонерів поштових марок, але й значно урізноманітнив філателістичні матеріали. Носієм історичної інформації є не лише поштова марка. Окрім власне поштових марок історичними джерелами й об'єктами детального джерелознавчого вивчення стали листівки та конверти, що пройшли пошту, штемпелі поштових контор, документи поштових установ із наклеєними на них і погашеними поштовими штемпелями марками. Всі ці філателістичні документи є носіями різномірної інформації, що виникли в процесі комунікації суб'єктів листування, роботи поштової служби та відбивають той чи інший аспект цієї діяльності.

Яку ж інформацію несе в собі поштова марка – тиражований друкарським способом твір графічного мистецтва? Очевидно, що поштова марка є комплексним історичним джерелом і поєднує в собі зображення й супровідний текст. Саме тому джерельна інформація, носіями якої виступають поштові марки та франковані ними філателістичні документи, може бути найрізноманітнішою за типом¹.

З *відкритою* інформацією філателістичного джерела історик має змогу працювати вивчаючи його форму і зміст. Зображення й тексти на поштових марках, конвертах і листівках, відбитки поштових штемпелів і службові помітки пошти – це відкрита для дослідника інформація, що має ключове значення в процесі класифікації та систематизації філателістичних джерел, а також є важливою в реалізації завдань конкретного історичного дослідження.

Закрита (латентна) інформація також притаманна філателістичним джерелам. Яку ідею прагнув втілити на папері автор ескізу поштової марки, конверта чи листівки? Якими були його усвідомлені та часом неусвідомлені наміри, концепція, ідеологічна та політична орієнтація? Якими були настрої, психологічний стан відправника кореспонденції? Вивчаючи закриту інформацію філателістичного джерела, історик, зрештою, наближається до з'ясування мотивів його створення.

¹ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура та ін. С. 78-86.

Досить часто дослідникам-філателістам доводиться мати справу з *прихованою* інформацією, що міститься на поштових марках та інших філателістичних матеріалах: філігранями на марковому папері; написами й позначками, що читаються лише з допомогою приладів інфрачервоного чи ультрафіолетового випромінювання; літерними скороченнями прізвищ та імен художників, які розробляли ескізний проект марки, конверта чи листівки, осіб відповідальних за її друк тощо. Прихована інформація може виникати у філателістичному джерелі й ненавмисно. Наприклад, це може бути наслідком помилок у процесі виготовлення маркового паперу, огріхів друкування чи перфорування поштових марок.

До інформаційного потенціалу філателістичних джерел можемо віднести й такі різновиди джерельної інформації, як пряма і непряма (побічна). *Пряма* інформація філателістичного джерела охоплює відомості, що безпосередньо й прямо стосуються тієї чи іншої досліджуваної проблеми. *Непряма* інформація зазвичай підказує історика шлях пошуку інших джерел, у яких побічно відображені на поштових марках, цілістках і повністках¹ явища, події та факти, що розкриваються повніше.

Як і будь-яке історичне джерело, філателістичне може містити як актуалізовану так і потенційну інформацію. Зокрема, конкретна інформація, підкреслена з поштової марки, листа чи листівки, що пройшли пошту, та використана в дослідженні є для історика *актуалізованою*. Та частина ж інформації нумізматичного джерела, що залишається поки що неопрацьованою, невикористаною дослідником, не залученою до історичного нарративу розглядається як *потенційна*.

Згідно сформованого у сучасному джерелознавстві поняття про два етапи існування історичних джерел – доджерельний і власне джерельний², філателістичні матеріали також варто розглядати в цьому аспекті.

¹ Спеціальні філателістичних терміни «повністка» та «цілістка», як самобутні українські відповідники російських понять «цельная вещь» і «целая вещь», були запропоновані львівським філателістом Р. Бишкевичем (2003).

Цілістками у філателії називають поштові конверти, картки, службові бланки, формуляри, інші філателістичні матеріали з наклеєними на них знаками поштової оплати, що погашені поштовими штемпелями. До цілісток належать також листи різних пошт (наприклад, авіапошти, морської, планерної та ін.), що мають відповідні додаткові штемпелі. Головною ознакою цілістки є наклеєна і погашена поштова марка. Повністки – це філателістичні матеріали з надрукованими на них знаками поштової оплати. Випускати повністки має право тільки державне поштове відомство (поштова адміністрація). До повністок відносять марковані конверти, листівки, аркуші поштового паперу, різноманітні формуляри та бланки з надрукованими на них знаками поштової оплати, або ж текстами-замінниками (Докладно див.: *Чередниченко В.* Про філателію всім. Для юнацтва й дітей, спадкоємців філателістичних колекцій. К., 2015. С. 80-85)

² Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура та ін. С. 70-72.

До того моменту поки поштова марка є законним знаком оплати поштових послуг і не використана для франкування кореспонденції, тобто не пройшла пошту, вона не володіє всіма вичерпними ознаками філателістичного джерела. Ця ж теза є справедливою і для інших філателістичних матеріалів, що перебувають у стані поштової свіжості – маркованих конвертів, листівок, поштових бланків із надрукованими на них марками. Таким чином для поштових марок і повністок стан їх поштової свіжості в період обігу очевидно співпадає з етапом доджерельного існування. Це зовсім не означає, що чинні для використання в поштовому обігу марки, листівки, бланки чи конверти, знаходячись у стані поштової свіжості, не можуть бути об'єктом вивчення в історичному дослідженні. Якраз навпаки, дійсні для поштового використання чисті філателістичні матеріали часто залучаються в контекст історичного дослідження. Проте в такому разі філателістичні матеріали найчастіше розглядаються істориками як візуальні чи письмові джерела, але аж ніяк не джерела поштово-маркового обігу.

Постає питання: коли ж філателістичні матеріали набувають останньої із зазначених ознак, тобто стають джерелами поштово-маркового обігу? Очевидно це відбувається тоді, коли кореспонденція відправника проходить пошту й отримується адресатом. У результаті процедури проходження пошти франковані поштовими марками листи чи листівки з текстом відправника набувають ознак поштових документів. Поштові штемпелі, інші відмітки поштової служби, що з'являються на них, не просто погашають марки. Вони локалізують поштові відділення, що прийняли та доправили кореспонденцію відправника її отримувачу, засвідчують дати її прийняття для відправлення і надходження адресату, несуть інформацію про умови пересилання поштового відправлення, шлях руху кореспонденції тощо. Порівняння зазначених на цілістках адрес відправника й адресата з поштовими штемпелями дають можливість досліднику встановити або ж уточнити важливі історичні факти, скорегувати раніше введені до наукового обігу дані, що стосуються життя й діяльності окремих історичних осіб, функціонування тих чи інших державних і громадських інституцій, перебігу історичних подій тощо.

Одне з провідних місць у теорії філателії посідають дослідження щодо класифікації поштових марок та інших філателістичних матеріалів. Класифікація та систематизація будь-якого історичного джерела можлива лише на підставі виділення *класифікаційної ознаки*, тобто його найсуттєвішої риси. У випадку з філателістичними джерелами (поштовими марками, конвертами і листівками, що пройшли пошту, поштовими штемпелями тощо) це завдання не є таким простим.

Якщо відштовхуватись від найпопулярнішої сьогодні серед джерелознавців класифікаційної ознаки – способу відображення інформації, то поштові марки та інші філателістичні матеріали важко категорично віднести до якогось одного з таких способів. І справді, поштові марки, марковані ілюстровані конверти й листівки, а досить часто і поштові штемпелі, несуть на собі зображення та є тиражованими друкарським способом творами графічного мистецтва. Тобто, за цією ознакою дослідник має віднести філателістичні матеріали до *візуальних* (зображальних, іконічних) історичних джерел. Проте поштові марки, не кажучи вже про конверти й листівки, що пройшли пошту, а також усі поштові штемпелі є також носіями друкованого чи рукописного тексту, що часто містить важливу, а інколи й унікальну інформацію. Так поштові конверти й картки, що пройшли пошту із зазначеними на них адресами відправника й отримувача, проставленими поштовими штемпелями, датами відправлення й надходження кореспонденції та унікальним текстом повідомлення набувають ознак *письмових джерел*.

Із наведених прикладів очевидно, що філателістичні джерела справді важко цілком віднести до одного з усталених у джерелознавчій класифікації типів джерел. Куди продуктивнішим є розгляд матеріалів філателії як історичних джерел *комплексного* характеру, тобто таких, що поєднують у своїх властивостях кілька способів відображення інформації, наразі це і візуальний, і текстовий. Така особливість філателістичних документів відкриває широкі можливості залучення цих джерел не лише до спеціалізованих студій з історії філателії чи історичної біографістики, але й в контекст загальноісторичних досліджень.

Всесвітнім поштовим союзом напрацьовані критерії ідентифікації офіційних поштових маркових випусків, котрі мають відповідати таким вимогам: призначатися для оплати поштових відправлень; бути виданими уповноваженою на це поштовою адміністрацією країни – члена Всесвітнього поштового союзу (або бути представленою в ньому через іншу державу-члена); перебувати в офіційному поштовому обігу на певній території (тобто, прийматися всіма поштовими закладами держави чи території, як засіб оплати поштових послуг)¹.

Щодо класифікаційної схеми (моделі класифікації) філателістичних джерел, то, з певною долею умовності, таким універсальним параметром групування для філателістичних джерел є їх *форма*. За формою філателістичні джерела

¹ Всемирная почтовая конвенция. Окончательные решения Дохинского конгресса 2012 года. Берн, 2013 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.ukrposhta.ua/dovidka/normativna-baza/vsesvitnya-poshtova-konvenciya/>

поділяються на чотири загальновідомі групи – це поштові марки, цілістки, повністки й поштові штемпелі. Найбільшою за типологічною різноманітністю групою цієї класифікації є поштові марки.

Загальноновизнаними та усталеними в сучасній філателії є група ознак, за якими прийнято *класифікувати* знаки оплати поштових послуг. До таких відносимо класифікації поштових марок: за призначенням і характером застосування в поштовому обігу; за зовнішньою формою знаків поштової оплати (горизонтально та вертикально прямокутні, квадратні, ромбоподібні, трикутні, п'ятикутні, шестикутні, восьмикутні, овальні, круглі марки тощо); за форматом марок (великоформатні та малоформатні); за характером перфорації (беззубцеві та марки з зубцівкою); за темою зображення марки (стандартні та комеморативні); за характером застосування поштовим відомством (службові, доплатні, телеграфні, газетні, марки авіапошти, місцеві марки, контрольні марки тощо); за часом емісії (класичні та сучасні); за бюджетним характером (марки-гроші; ощадні марки; безвалютні марки); за наявністю наддруківок (наддруківка зі зміною номіналу, без зміни номіналу, пам'ятна наддруківка); за ступенем використання (погашені та непогашені) Універсальною та загальноновизнаною сьогодні системою класифікації знаків оплати поштових послуг, є розподіл поштових марок *за призначенням і характером застосування в поштовому обігу*¹.

Подібна класифікація передбачає поділ офіційних поштово-маркових випусків на три функціональні групи². До першої групи знаків поштової оплати відносять *загальноновживані поштові марки* – це марки, що вільно реалізуються всім бажаним і призначені для оплати звичайної кореспонденції та інших видів поштових послуг. Вони складають лівову частку марковиробництва та обсягу поштових марок, що знаходяться в обігу. Усі загальноновживані поштові марки традиційно поділяють на дві великі групи – стандартні та комеморативні³.

До числа *стандартних поштових марок* відносять поодинокі випуски та серії марок переважно невеликих розмірів, що випускаються в поштовий обіг масовими накладами, не присвячені жодній події та ювілею й покривають більшу частину маркових ресурсів для франкування поштових відправлень⁴. Стандартні марки класичного періоду філателії (до 1920-х рр.) зазвичай містили портрети правителів держав, державні герби, емблеми, цифри номіналу тощо. Пізніше на

¹ Левитас И. Я. Основы практической филателии. Москва: Радио и связь, 1986. С. 85-87.

² Качинский А. Еще раз о классификации марок // Филателия СССР. 1979. № 9. С. 56-57.

³ Левитас И. Я. С марками в стран знаний. С. 133.

⁴ Каталог поштових марок України / Укл. і ред. В. Г. Бехтір. К.: УОПЗ «Укрпошта», 1997. С. 133.

стандартних марках з'являються й інші, більш різноманітні зображення. Сучасні стандартні марки багатьох країн часом дуже нагадують коммеморативні. Стандартні марки нерідко друкують повторними накладами протягом багатьох років, іншими способами друку, з іншою перфорацією, на іншому папері тощо.

Коммеморативні (від лат. «*memoria*» – пам'ять) *пам'ятні, художні* поштові марки – це знаки оплати поштових послуг, що випускаються поштовими адміністраціями на відзначення тієї чи іншої події, знаменної дати чи ювілею, марки із зображенням пам'ятників архітектури, музейних експонатів, туристичних, технічних, спортивних і природних об'єктів, тих чи інших історичних осіб тощо. Такі поштові марки відрізняються оригінальною композицією, відмінним поліграфічним виконанням, багатоколірністю¹.

З початку 1920-х рр. випуск коммеморативних марок у світі зростає дуже швидкими темпами. На сучасному етапі в деяких країнах вони майже цілковито витіснили стандартні. Серед сучасних марок коммеморативні становлять понад 95 % різновидів поштово-маркових випусків, проте, як і раніше, вони значно поступаються накладами стандартним маркам.

До другої групи поштових марок належать так звані *спеціальні* поштові марки – це знаки оплати поштових послуг, якими користуються поштові установи або ж ті, що видаються окремим установам і організаціям для оплати власної кореспонденції². Існує велика різноманітність видів таких марок, що з'явилися в різних країнах світу у кінці XIX-XX ст. Основними з них є:

Авіапоштові марки – призначені для оплати кореспонденції, що доправляється повітряним шляхом. Перші державні авіапоштові марки випустила Італія у 1917 р. На таких марках традиційно зображували літаки, інші засоби повітряного сполучення (інколи в куті марки), а також вміщували напис мовою країни: «Air», «Avion», «Luftpost», «Correo aereo», «Lotnicza», «Legiposta», «Авиапочта»³.

Бандерольні поштові марки випускалися в деяких країнах для оплати пересилання друкованих видань. Наприклад, у Росії бандерольні марки випущено в 1863 р. На марках було розміщено напис: «Бандерольное отправление на Востокъ. 6 коп. съ лота»⁴.

¹ Кисин Б. Марки разного назначения // Филателия СССР. 1975. № 12. С. 55-56.; Стальбаум Б. Что надо знать филателисту. Москва: ЦФА «Союзпечать», 1968. С. 31-36

² Левитас И. Я. Основы практической филателии. С. 89-90.

³ Маккей Дж. Марки. Большая энциклопедия; [пер. с англ. Ю. В. Сырбу]. Москва: Эксмо: Наше слово, 2009. С. 22.

⁴ Бухаров О. Н. Марки из старого альбома. Москва: Радио и связь, 1981. С. 47.

Військові поштові марки – випускалися центральними поштовими адміністраціями різних країн лише для франкування військової кореспонденції. Розрізняють два типи військових марок: службові – для франкування службової військової кореспонденції (випускалися у Франції, Данії, Швеції) та військово-оплатні – для оплати приватної кореспонденції військовослужбовців (випускалися в Боснії та Герцеговині). Існують і військові марки для безкоштовних солдатських листів¹.

Газетні поштові марки – спеціальні поштові марки, якими оплачувалося пересилання газет. Подібні марки з 1918 по 1945 р. випускалися в Чехословаччині. Їх випускали також в Австрії, Німеччині, США та деяких інших країнах².

Доплатні поштові марки – спеціально призначені для оплати адресатом неоплаченого або ж неповністю оплаченого листа. Доплатні марки активно випускалися поштовими адміністраціями в першій половині ХХ ст. На доплатних марках різних країн зустрічаються написи: «Postage due» («Доплата»), «Franqueo deficient», «Porto», «Taxe», або літера «Т» (від «Taxe» – «Доплата»), «Doplata»³.

Наприклад, у СРСР доплатні марки кілька разів випускалися у 1924-1925 рр. Вони наклеювалися не на листи, а в спеціальні книги, де листоноші робили записи про стягнуту з адресата доплату. Саме тому такі марки погашеними зустрічаються досить рідко. З 1926 р. цей порядок скасовано, а замість доплатних марок в СРСР застосовувався штемпель «Доплатить» із зазначенням суми доплати⁴. Траплялися випадки, коли доплатні марки використовувалися для оплати повної вартості пересилання кореспонденції, тобто в якості звичайних поштових марок⁵.

Консульські поштові марки – спеціальні службові знаки поштової оплати, що використовувалися для сплати вагового збору авіапоштової кореспонденції радянського посольства та інших радянських організацій у Німеччині з Берліна до Москви. Це були марки консульського збору Російської імперії, на яких у 1922 р. було зроблено передрук «Воздушная почта РСФСР» і номіналу в німецьких марках. Консульські поштові марки наклеювалися не на листи, а на супровідні описи до кореспонденції. У звичайний поштовий обіг не надходили, хоча

¹ Левітас Й. Я. Все про марки. К.: Реклама, 1975. С. 116.

² Хохлачев В. Газетные марки // Филателия СССР. 1978. № 12. С. 55-57; Владинец Н. И. Филателистическая география. Европейские зарубежные страны. – Москва: Радио и связь, 1981. С. 8, 136-137.

³ Стальбаум Б. Что надо знать филателисту. С. 41-42.

⁴ Карлинский В. Вам доплатное письмо // Филателия СССР. 1966. № 2. С. 8-11; № 3. С. 32-35.; Федоров П. Первые советские доплатные // Филателия СССР. 1969. № 7. С. 10-11.

⁵ Мазур П. Доплатные – поштовые // Филателия СССР. 1974. № 12. С. 37-38.

сміслових проєкцій у межах доступної й потенційної досяжності для індивіда змінюється. Реконструкція візуального/подієвого ряду потребує осмислення з урахуванням досвіду.

Формування структурної матриці сприйняття візуального образу опосередковується багатьма чинниками. Нове предметне середовище, побудоване з нового матеріалу носія повідомлення, змінює конфігурацію життєвого простору людини і тим самим - зміст його життя.

Візуальні джерела задають рамки формування пам'яті, водночас ієкорпоруєчись в пам'яттєві смисли. Візуальні джерела є медіаторами смислів. Звернення до візуальних джерел може створювати нову реальність у відтворених пам'яттєвих смислах.

Практики візуалізації культури як феномену пам'яті оприсутнюють новий дослідницький простір і стають цікавими викликами для митців та науковців.

Олександр Потильчак

ФІЛАТЕЛІСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТА КРИТЕРІЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Поштова марка – одне з наймолодших глобальних за значенням винаходів людства, адже з'явилася на Земній кулі всього лише неповних 180 років тому. Її поява дуже скоро покликала до життя нове захоплення – колекціонування та вивчення знаків оплати поштових послуг, що з часом переросло в окрему галузь спеціальних знань – філателію. З середини 20-х рр. ХХ ст. на сторінках спеціалізованої філателістичної періодики Греції та Франції було розпочато дискусію про те, чи варто вважати філателію наукою, чи лише популярним захопленням, сферою колекціонування?¹

У повоєнний період згадана дискусія отримала нові грані – у філателістичній та історичній літературі почали розмірковувати про належність філателії до кола спеціальних історичних дисциплін. Прихильники цієї позиції намагаються доводити непересічне значення поштових марок, листів і листівок, як історичних джерел і важливість їх спеціального дослідження. Їхні ж опоненти

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

продовжують стверджувати, що філателія є лише галуззю колекціонування та одним із наймасовіших захоплень мільйонів людей на планеті. Одним із перших про важливість філателістичних джерел для дослідження історії писав російський джерелознавець А. Гуковський. Автор підкреслював значення поштових марок та інших філателістичних матеріалів для вивчення радянської історії, датування та локалізації історичних подій, розкриття маловідомих фактів минулого¹. Про тісний зв'язок колекціонування та вивчення поштових марок з історичною наукою стверджував Л. Лепешинський². Проте справа до визнання філателії повноцінною спеціальною історичною дисципліною тоді не дійшла. Згадані автори, на загал обмежувалися лише констатацією деяких можливостей філателії допомогти історика у вирішенні конкретних завдань його дослідження. Інші їхні колеги, як наприклад Е. Вальдман, розглядали поштову марку як витвір образотворчого мистецтва чи так званої малої графіки³.

Водночас історики-джерелознавці не бачили, чи то не хотіли бачити, у філателії рис притаманних самостійній галузі спеціального історичного знання, а наукова громадськість стабільно продукувала скепсис щодо цього. Нагромаджені колекціонерами та філателістами-експертами прикладні й теоретичні напрацювання й надалі продовжували розглядатися істориками як безсумнівно корисний для науки, але все ж не науковий, продукт породжений розвитком найпопулярнішого у світі напрямку колекціонування. У 1976 р. на зборах філателістичного гуртка при Московському будинку вчених розгорілась жвава дискусія щодо природи філателістичного знання. Її учасники так і не прийшли до якоїсь спільної думки, проте міркування окремих із них є надзвичайно цікавими. В. Б. Горнунг, наприклад, категорично заперечував науковий характер філателії, протиставляючи цю галузь знань вже сформованим допоміжним історичним дисциплінам – нумізматиці та сфрагістиці. М. П. Ринг відмовляв філателії в статусі науки на тій підставі, що вона, мовляв, «не приносить суспільно корисних результатів, не має власного запасу концепцій та наукових ідей, а лише користується предметом і методикою суміжних наук». Їхній опонент, голова ради Всесоюзного товариства філателістів з наукових досліджень та експертизи С. В. Крісті натомість говорив про якісні зміни, що їх перетерпіла філателія за останні десятиліття, поступово перенісши вектор

¹ Гуковский А. И. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины // Вопросы истории. 1964. № 2. С. 56.; Гуковский А. И. Историческая наука и филателия // Новая и новейшая история. 1966. № 6. С. 114-117.

² Лепешинский Л. Л. Филателия и история // Вопросы истории. 1966. № 3. С. 205-209.

³ Вальдман Э. Почтовая марка как предмет изобразительного искусства // Филателия СССР. 1966. № 3. С. 14-17, 29-30.; № 4. С. 8-11.; № 5. С. 12-13.

дослідження з власне поштової марки на поштові документи та кореспонденцію та робив висновок про те, що філателія вже «доросла» до права називатися наукою. На думку К. А. Бернгарда поштові марки можуть стати предметом наукового дослідження не будучи системою знань. Міркування ще одного учасника дискусії, мистецтвознавця І. І. Уткіна, стосувалися методики філателії. На його думку сформована дослідницька методика свідчить про те, що філателія є областю наукового знання. Дещо іншу позицію в цій дискусії продемонстрував Г. С. Цвейг, котрий запропонував розділяти колекціонування поштових марок (філателію) та наукову сферу їх дослідження – маркознавство (по аналогії з мистецтвознавством чи книгознавством). Відомий експерт-філателіст Б. А. Камінський також висловлював скепсис щодо наукового характеру самого терміну «філателія», як назви напрямку колекціонування, вважаючи допоміжною історичною дисципліною саме «маркознавство»¹.

З розвитком теорії знання про поштові марки та інші знаки оплати поштових послуг наприкінці ХХ ст. позиції вчених, які вважали філателію окремою спеціальною історичною дисципліною, посилились. Ось як про це зазначав в одній із своїх популярних книг, відомий київський філателіст Й. Левітас: «[...] Безумовно, стверджувати, що філателія – наука, було б занадто сміливо. Хоча, якщо познайомитись з діяльністю французької Академії філателії, болгарського наукового інституту філателії, науково-дослідницького центру філателії при Кембриджському університеті, з розлогою дослідницькою літературою, серйозними монографіями, «Всесвітньою енциклопедією філателії», матеріалами конференцій і симпозіумів, то можна зробити висновок, що філателістичні дослідження не менш глибокі ніж, скажімо, бібліографічні, історіографічні, археографічні, архівознавчі та мистецтвознавчі [...]»². Розвиваючи ці міркування зазначимо, що філателістичні дослідження за своїм значенням, глибиною аналізу предмета, розмаїттям застосованих методів аж ніяк не поступаються напрацюванням у таких визнаних сферах спеціальних галузей історичної науки як нумізматика, боністика, сфрагістика, геральдика, фалеристика, палеографія, історична метрологія та ін. Подібні аргументи дають підстави автору зарахувати себе до числа тих, хто переконаний – філателія належить до кола спеціальних історичних дисциплін, зокрема до того їх класу, що займаються вивченням окремих типів (видів) історичних джерел³.

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

² Левитас И. Я. С марками в стран знаний: (Заметки о почте и филателии). К.: Реклама, 1987. С. 28.

³ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. – С. 59; Потильчак О. В. Основи філателії // Експертиза культурно-історичних цінностей. Навчально-методичний комплекс спеціалізації. Освітньо-кваліфікаційні рівні: 6.020302 – бакалавр; 7.02030201 – спеціаліст;

Попри це для сучасного етапу розвитку системи знань спеціальних галузей історичної науки є характерним певний дуалізм щодо розуміння природи філателії. В межах єдиного дискурсу співіснують і гармонійно уживаються два погляди на філателію. Один із них розглядає її як повноправну спеціальну історичну дисципліну, а інший – як популярний напрям колекціонування¹. В Україні вивчення джерелознавчих аспектів філателії до цього часу не стало предметом скільки-небудь серйозних досліджень, а більшість вчених продовжують сприймати цю галузь знань переважно у парадигмі першої половини ХХ ст., себто як один із напрямків колекціонування, предмет якого – поштова марка, за певних умов може залучатися істориком у контекст дослідження. Прикладом такого підходу є фактичне ігнорування філателістичної основи таких важливих історичних джерел, як поштові листівки².

Основною якісною ознакою поштових марок і поштової кореспонденції, як історичних джерел, є їхня здатність нагромаджувати, зберігати й відбивати дуже різну інформацію про минуле, відображати різні аспекти людської діяльності в реальному історичному процесі. Тобто філателія, як галузь історичного джерелознавства, формує власну структуровану систему інтегрованих історичних знань.

Як самостійний напрям історичного джерелознавства філателія включає в себе теоретичну та прикладну (практичну) філателію. У період свого становлення (кін. ХІХ – пер. пол. ХХ ст.) філателія розвивалася передусім як одна з прикладних галузей та найперше означала колекціонування поштових марок, а з часом й інших філателістичних матеріалів – поштових конвертів і листівок. Сучасний етап розвитку прикладної філателії пов'язаний з безпосереднім пошуком, виявленням і вивченням конкретних груп філателістичних джерел з метою визначення їхньої інформативної цінності, практичним використанням отриманих відомостей у конкретно-історичних дослідженнях, експертизою поштових марок, інших філателістичних матеріалів, як культурно-історичної цінності.

Зростання поштового марковиробництва та бурхливий розвиток колекціонерського руху спричинили виникнення та поступальний розвиток теорії філателії, як сукупності систематизованих знань про її предмет, об'єкт,

8.02030201 – магістр / Заг. ред. і кер. авт. кол. О. В. Потильчак. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 383-426.

¹ Маркітан Л. П. Філателія // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. С. 296.

² Самбур М. В. Почтовая открытка как источник информации по истории и культуре // Вестник Московского университета культуры и искусств. 2013. № 4(54). С. 65-69.

сміслових проєкцій у межах доступної й потенційної досяжності для індивіда змінюється. Реконструкція візуального/подієвого ряду потребує осмислення з урахуванням досвіду.

Формування структурної матриці сприйняття візуального образу опосередковується багатьма чинниками. Нове предметне середовище, побудоване з нового матеріалу носія повідомлення, змінює конфігурацію життєвого простору людини і тим самим - зміст його життя.

Візуальні джерела задають рамки формування пам'яті, водночас ієкорпоруєчись в пам'яттєві смисли. Візуальні джерела є медіаторами смислів. Звернення до візуальних джерел може створювати нову реальність у відтворених пам'яттєвих смислах.

Практики візуалізації культури як феномену пам'яті оприсутнюють новий дослідницький простір і стають цікавими викликами для митців та науковців.

Олександр Потильчак

ФІЛАТЕЛІСТИЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ, КЛАСИФІКАЦІЙНІ ОЗНАКИ ТА КРИТЕРІЇ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ

Поштова марка – одне з наймолодших глобальних за значенням винаходів людства, адже з'явилася на Земній кулі всього лише неповних 180 років тому. Її поява дуже скоро покликала до життя нове захоплення – колекціонування та вивчення знаків оплати поштових послуг, що з часом переросло в окрему галузь спеціальних знань – філателію. З середини 20-х рр. ХХ ст. на сторінках спеціалізованої філателістичної періодики Греції та Франції було розпочато дискусію про те, чи варто вважати філателію наукою, чи лише популярним захопленням, сферою колекціонування?¹

У повоєнний період згадана дискусія отримала нові грані – у філателістичній та історичній літературі почали розмірковувати про належність філателії до кола спеціальних історичних дисциплін. Прихильники цієї позиції намагаються доводити непересічне значення поштових марок, листів і листівок, як історичних джерел і важливість їх спеціального дослідження. Їхні ж опоненти

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

продовжують стверджувати, що філателія є лише галуззю колекціонування та одним із наймасовіших захоплень мільйонів людей на планеті. Одним із перших про важливість філателістичних джерел для дослідження історії писав російський джерелознавець А. Гуковський. Автор підкреслював значення поштових марок та інших філателістичних матеріалів для вивчення радянської історії, датування та локалізації історичних подій, розкриття маловідомих фактів минулого¹. Про тісний зв'язок колекціонування та вивчення поштових марок з історичною наукою стверджував Л. Лепешинський². Проте справа до визнання філателії повноцінною спеціальною історичною дисципліною тоді не дійшла. Згадані автори, на загал обмежувалися лише констатацією деяких можливостей філателії допомогти істориком у вирішенні конкретних завдань його дослідження. Інші їхні колеги, як наприклад Е. Вальдман, розглядали поштову марку як витвір образотворчого мистецтва чи так званої малої графіки³.

Водночас історики-джерелознавці не бачили, чи то не хотіли бачити, у філателії рис притаманних самостійній галузі спеціального історичного знання, а наукова громадськість стабільно продукувала скепсис щодо цього. Нагромаджені колекціонерами та філателістами-експертами прикладні й теоретичні напрацювання й надалі продовжували розглядатися істориками як безсумнівно корисний для науки, але все ж не науковий, продукт породжений розвитком найпопулярнішого у світі напрямку колекціонування. У 1976 р. на зборах філателістичного гуртка при Московському будинку вчених розгорілась жвава дискусія щодо природи філателістичного знання. Її учасники так і не прийшли до якоїсь спільної думки, проте міркування окремих із них є надзвичайно цікавими. В. Б. Горнунг, наприклад, категорично заперечував науковий характер філателії, протиставляючи цю галузь знань вже сформованим допоміжним історичним дисциплінам – нумізматиці та сфрагістиці. М. П. Ринг відмовляв філателії в статусі науки на тій підставі, що вона, мовляв, «не приносить суспільно корисних результатів, не має власного запасу концепцій та наукових ідей, а лише користується предметом і методикою суміжних наук». Їхній опонент, голова ради Всесоюзного товариства філателістів з наукових досліджень та експертизи С. В. Крісті натомість говорив про якісні зміни, що їх перетерпіла філателія за останні десятиліття, поступово перенісши вектор

¹ Гуковский А. И. Научная разработка истории советского общества и вспомогательные исторические дисциплины // Вопросы истории. 1964. № 2. С. 56.; Гуковский А. И. Историческая наука и филателия // Новая и новейшая история. 1966. № 6. С. 114-117.

² Лепешинский Л. Л. Филателия и история // Вопросы истории. 1966. № 3. С. 205-209.

³ Вальдман Э. Почтовая марка как предмет изобразительного искусства // Филателия СССР. 1966. № 3. С. 14-17, 29-30.; № 4. С. 8-11.; № 5. С. 12-13.

дослідження з власне поштової марки на поштові документи та кореспонденцію та робив висновок про те, що філателія вже «доросла» до права називатися наукою. На думку К. А. Бернгарда поштові марки можуть стати предметом наукового дослідження не будучи системою знань. Міркування ще одного учасника дискусії, мистецтвознавця І. І. Уткіна, стосувалися методики філателії. На його думку сформована дослідницька методика свідчить про те, що філателія є областю наукового знання. Дещо іншу позицію в цій дискусії продемонстрував Г. С. Цвейг, котрий запропонував розділяти колекціонування поштових марок (філателію) та наукову сферу їх дослідження – маркознавство (по аналогії з мистецтвознавством чи книгознавством). Відомий експерт-філателіст Б. А. Камінський також висловлював скепсис щодо наукового характеру самого терміну «філателія», як назви напрямку колекціонування, вважаючи допоміжною історичною дисципліною саме «маркознавство»¹.

З розвитком теорії знання про поштові марки та інші знаки оплати поштових послуг наприкінці ХХ ст. позиції вчених, які вважали філателію окремою спеціальною історичною дисципліною, посилились. Ось як про це зазначав в одній із своїх популярних книг, відомий київський філателіст Й. Левітас: «[...] Безумовно, стверджувати, що філателія – наука, було б занадто сміливо. Хоча, якщо познайомитись з діяльністю французької Академії філателії, болгарського наукового інституту філателії, науково-дослідницького центру філателії при Кембриджському університеті, з розлогою дослідницькою літературою, серйозними монографіями, «Всесвітньою енциклопедією філателії», матеріалами конференцій і симпозіумів, то можна зробити висновок, що філателістичні дослідження не менш глибокі ніж, скажімо, бібліографічні, історіографічні, археографічні, архівознавчі та мистецтвознавчі [...]»². Розвиваючи ці міркування зазначимо, що філателістичні дослідження за своїм значенням, глибиною аналізу предмета, розмаїттям застосованих методів аж ніяк не поступаються напрацюванням у таких визнаних сферах спеціальних галузей історичної науки як нумізматика, боністика, сфрагістика, геральдика, фалеристика, палеографія, історична метрологія та ін. Подібні аргументи дають підстави автору зарахувати себе до числа тих, хто переконаний – філателія належить до кола спеціальних історичних дисциплін, зокрема до того їх класу, що займаються вивченням окремих типів (видів) історичних джерел³.

¹ Николаева Л. Наука или увлечение? // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 24.

² Левитас И. Я. С марками в стран знаний: (Заметки о почте и филателии). К.: Реклама, 1987. С. 28.

³ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко та ін. К.: Либідь, 2002. – С. 59; Потильчак О. В. Основи філателії // Експертиза культурно-історичних цінностей. Навчально-методичний комплекс спеціалізації. Освітньо-кваліфікаційні рівні: 6.020302 – бакалавр; 7.02030201 – спеціаліст;

Попри це для сучасного етапу розвитку системи знань спеціальних галузей історичної науки є характерним певний дуалізм щодо розуміння природи філателії. В межах єдиного дискурсу співіснують і гармонійно уживаються два погляди на філателію. Один із них розглядає її як повноправну спеціальну історичну дисципліну, а інший – як популярний напрям колекціонування¹. В Україні вивчення джерелознавчих аспектів філателії до цього часу не стало предметом скільки-небудь серйозних досліджень, а більшість вчених продовжують сприймати цю галузь знань переважно у парадигмі першої половини ХХ ст., себто як один із напрямків колекціонування, предмет якого – поштова марка, за певних умов може залучатися істориком у контекст дослідження. Прикладом такого підходу є фактичне ігнорування філателістичної основи таких важливих історичних джерел, як поштові листівки².

Основною якісною ознакою поштових марок і поштової кореспонденції, як історичних джерел, є їхня здатність нагромаджувати, зберігати й відбивати дуже різну інформацію про минуле, відображати різні аспекти людської діяльності в реальному історичному процесі. Тобто філателія, як галузь історичного джерелознавства, формує власну структуровану систему інтегрованих історичних знань.

Як самостійний напрям історичного джерелознавства філателія включає в себе теоретичну та прикладну (практичну) філателію. У період свого становлення (кін. ХІХ – пер. пол. ХХ ст.) філателія розвивалася передусім як одна з прикладних галузей та найперше означала колекціонування поштових марок, а з часом й інших філателістичних матеріалів – поштових конвертів і листівок. Сучасний етап розвитку прикладної філателії пов'язаний з безпосереднім пошуком, виявленням і вивченням конкретних груп філателістичних джерел з метою визначення їхньої інформативної цінності, практичним використанням отриманих відомостей у конкретно-історичних дослідженнях, експертизою поштових марок, інших філателістичних матеріалів, як культурно-історичної цінності.

Зростання поштового марковиробництва та бурхливий розвиток колекціонерського руху спричинили виникнення та поступальний розвиток теорії філателії, як сукупності систематизованих знань про її предмет, об'єкт,

8.02030201 – магістр / Заг. ред. і кер. авт. кол. О. В. Потильчак. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. С. 383-426.

¹ Маркітан Л. П. Філателія // Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. С. 296.

² Самбур М. В. Почтовая открытка как источник информации по истории и культуре // Вестник Московского университета культуры и искусств. 2013. № 4(54). С. 65-69.

завдання, методологічні принципи, структуру і місце цього наукового напрямку в історичному джерелознавстві. Теоретична філателія бере свій початок від перших спроб систематизації розрізнених знань про поштові марки філателістами-практиками ще в кінці XIX ст. Проте її остаточне виділення в окремий розділ філателії відбулося лише в другій половині XX ст.

Розвиток теорії та практики філателії у XX ст. не лише розширив коло інтересу колекціонерів поштових марок, але й значно урізноманітнив філателістичні матеріали. Носієм історичної інформації є не лише поштова марка. Окрім власне поштових марок історичними джерелами й об'єктами детального джерелознавчого вивчення стали листівки та конверти, що пройшли пошту, штемпелі поштових контор, документи поштових установ із наклеєними на них і погашеними поштовими штемпелями марками. Всі ці філателістичні документи є носіями різноманітної інформації, що виникли в процесі комунікації суб'єктів листування, роботи поштової служби та відбивають той чи інший аспект цієї діяльності.

Яку ж інформацію несе в собі поштова марка – тиражований друкарським способом твір графічного мистецтва? Очевидно, що поштова марка є комплексним історичним джерелом і поєднує в собі зображення й супровідний текст. Саме тому джерельна інформація, носіями якої виступають поштові марки та франковані ними філателістичні документи, може бути найрізноманітнішою за типом¹.

З *відкритою* інформацією філателістичного джерела історик має змогу працювати вивчаючи його форму і зміст. Зображення й тексти на поштових марках, конвертах і листівках, відбитки поштових штемпелів і службові помітки пошти – це відкрита для дослідника інформація, що має ключове значення в процесі класифікації та систематизації філателістичних джерел, а також є важливою в реалізації завдань конкретного історичного дослідження.

Закрита (латентна) інформація також притаманна філателістичним джерелам. Яку ідею прагнув втілити на папері автор ескізу поштової марки, конверта чи листівки? Якими були його усвідомлені та часом неусвідомлені наміри, концепція, ідеологічна та політична орієнтація? Якими були настрої, психологічний стан відправника кореспонденції? Вивчаючи закриту інформацію філателістичного джерела, історик, зрештою, наближається до з'ясування мотивів його створення.

¹ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура та ін. С. 78-86.

завдання, методологічні принципи, структуру і місце цього наукового напрямку в історичному джерелознавстві. Теоретична філателія бере свій початок від перших спроб систематизації розрізнених знань про поштові марки філателістами-практиками ще в кінці XIX ст. Проте її остаточне виділення в окремий розділ філателії відбулося лише в другій половині XX ст.

Розвиток теорії та практики філателії у XX ст. не лише розширив коло інтересу колекціонерів поштових марок, але й значно урізноманітнив філателістичні матеріали. Носієм історичної інформації є не лише поштова марка. Окрім власне поштових марок історичними джерелами й об'єктами детального джерелознавчого вивчення стали листівки та конверти, що пройшли пошту, штемпелі поштових контор, документи поштових установ із наклеєними на них і погашеними поштовими штемпелями марками. Всі ці філателістичні документи є носіями різноманітної інформації, що виникли в процесі комунікації суб'єктів листування, роботи поштової служби та відбивають той чи інший аспект цієї діяльності.

Яку ж інформацію несе в собі поштова марка – тиражований друкарським способом твір графічного мистецтва? Очевидно, що поштова марка є комплексним історичним джерелом і поєднує в собі зображення й супровідний текст. Саме тому джерельна інформація, носіями якої виступають поштові марки та франковані ними філателістичні документи, може бути найрізноманітнішою за типом¹.

З *відкритою* інформацією філателістичного джерела історик має змогу працювати вивчаючи його форму і зміст. Зображення й тексти на поштових марках, конвертах і листівках, відбитки поштових штемпелів і службові помітки пошти – це відкрита для дослідника інформація, що має ключове значення в процесі класифікації та систематизації філателістичних джерел, а також є важливою в реалізації завдань конкретного історичного дослідження.

Закрита (латентна) інформація також притаманна філателістичним джерелам. Яку ідею прагнув втілити на папері автор ескізу поштової марки, конверта чи листівки? Якими були його усвідомлені та часом неусвідомлені наміри, концепція, ідеологічна та політична орієнтація? Якими були настрої, психологічний стан відправника кореспонденції? Вивчаючи закриту інформацію філателістичного джерела, історик, зрештою, наближається до з'ясування мотивів його створення.

¹ Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура та ін. С. 78-86.

Досить часто дослідникам-філателістам доводиться мати справу з *прихованою* інформацією, що міститься на поштових марках та інших філателістичних матеріалах: філігранями на марковому папері; написами й позначками, що читаються лише з допомогою приладів інфрачервоного чи ультрафіолетового випромінювання; літерними скороченнями прізвищ та імен художників, які розробляли ескізний проект марки, конверта чи листівки, осіб відповідальних за її друк тощо. Прихована інформація може виникати у філателістичному джерелі й ненавмисно. Наприклад, це може бути наслідком помилок у процесі виготовлення маркового паперу, огріхів друкування чи перфорування поштових марок.

До інформаційного потенціалу філателістичних джерел можемо віднести й такі різновиди джерельної інформації, як пряма і непряма (побічна). *Пряма* інформація філателістичного джерела охоплює відомості, що безпосередньо й прямо стосуються тієї чи іншої досліджуваної проблеми. *Непряма* інформація зазвичай підказує історика шлях пошуку інших джерел, у яких побічно відображені на поштових марках, цілістках і повністках¹ явища, події та факти, що розкриваються повніше.

Як і будь-яке історичне джерело, філателістичне може містити як актуалізовану так і потенційну інформацію. Зокрема, конкретна інформація, підкреслена з поштової марки, листа чи листівки, що пройшли пошту, та використана в дослідженні є для історика *актуалізованою*. Та частина ж інформації нумізматичного джерела, що залишається поки що неопрацьованою, невикористаною дослідником, не залученою до історичного нарративу розглядається як *потенційна*.

Згідно сформованого у сучасному джерелознавстві поняття про два етапи існування історичних джерел – доджерельний і власне джерельний², філателістичні матеріали також варто розглядати в цьому аспекті.

¹ Спеціальні філателістичних терміни «повністка» та «цілістка», як самобутні українські відповідники російських понять «цельная вещь» і «целая вещь», були запропоновані львівським філателістом Р. Бишкевичем (2003).

Цілістками у філателії називають поштові конверти, картки, службові бланки, формуляри, інші філателістичні матеріали з наклеєними на них знаками поштової оплати, що погашені поштовими штемпелями. До цілісток належать також листи різних пошт (наприклад, авіапошти, морської, планерної та ін.), що мають відповідні додаткові штемпелі. Головною ознакою цілістки є наклеєна і погашена поштова марка. Повністки – це філателістичні матеріали з надрукованими на них знаками поштової оплати. Випускати повністки має право тільки державне поштове відомство (поштова адміністрація). До повністок відносять марковані конверти, листівки, аркуші поштового паперу, різноманітні формуляри та бланки з надрукованими на них знаками поштової оплати, або ж текстами-замінниками (Докладно див.: *Чередниченко В.* Про філателію всім. Для юнацтва й дітей, спадкоємців філателістичних колекцій. К., 2015. С. 80-85)

² Історичне джерелознавство: Підручник / Я. С. Калакура та ін. С. 70-72.

До того моменту поки поштова марка є законним знаком оплати поштових послуг і не використана для франкування кореспонденції, тобто не пройшла пошту, вона не володіє всіма вичерпними ознаками філателістичного джерела. Ця ж теза є справедливою і для інших філателістичних матеріалів, що перебувають у стані поштової свіжості – маркованих конвертів, листівок, поштових бланків із надрукованими на них марками. Таким чином для поштових марок і повністок стан їх поштової свіжості в період обігу очевидно співпадає з етапом доджерельного існування. Це зовсім не означає, що чинні для використання в поштовому обігу марки, листівки, бланки чи конверти, знаходячись у стані поштової свіжості, не можуть бути об'єктом вивчення в історичному дослідженні. Якраз навпаки, дійсні для поштового використання чисті філателістичні матеріали часто залучаються в контекст історичного дослідження. Проте в такому разі філателістичні матеріали найчастіше розглядаються істориками як візуальні чи письмові джерела, але аж ніяк не джерела поштово-маркового обігу.

Постає питання: коли ж філателістичні матеріали набувають останньої із зазначених ознак, тобто стають джерелами поштово-маркового обігу? Очевидно це відбувається тоді, коли кореспонденція відправника проходить пошту й отримується адресатом. У результаті процедури проходження пошти франковані поштовими марками листи чи листівки з текстом відправника набувають ознак поштових документів. Поштові штемпелі, інші відмітки поштової служби, що з'являються на них, не просто погашають марки. Вони локалізують поштові відділення, що прийняли та доправили кореспонденцію відправника її отримувачу, засвідчують дати її прийняття для відправлення і надходження адресату, несуть інформацію про умови пересилання поштового відправлення, шлях руху кореспонденції тощо. Порівняння зазначених на цілістках адрес відправника й адресата з поштовими штемпелями дають можливість досліднику встановити або ж уточнити важливі історичні факти, скорегувати раніше введені до наукового обігу дані, що стосуються життя й діяльності окремих історичних осіб, функціонування тих чи інших державних і громадських інституцій, перебігу історичних подій тощо.

Одне з провідних місць у теорії філателії посідають дослідження щодо класифікації поштових марок та інших філателістичних матеріалів. Класифікація та систематизація будь-якого історичного джерела можлива лише на підставі виділення *класифікаційної ознаки*, тобто його найсуттєвішої риси. У випадку з філателістичними джерелами (поштовими марками, конвертами і листівками, що пройшли пошту, поштовими штемпелями тощо) це завдання не є таким простим.

Якщо відштовхуватись від найпопулярнішої сьогодні серед джерелознавців класифікаційної ознаки – способу відображення інформації, то поштові марки та інші філателістичні матеріали важко категорично віднести до якогось одного з таких способів. І справді, поштові марки, марковані ілюстровані конверти й листівки, а досить часто і поштові штемпелі, несуть на собі зображення та є тиражованими друкарським способом творами графічного мистецтва. Тобто, за цією ознакою дослідник має віднести філателістичні матеріали до *візуальних* (зображальних, іконічних) історичних джерел. Проте поштові марки, не кажучи вже про конверти й листівки, що пройшли пошту, а також усі поштові штемпелі є також носіями друкованого чи рукописного тексту, що часто містить важливу, а інколи й унікальну інформацію. Так поштові конверти й картки, що пройшли пошту із зазначеними на них адресами відправника й отримувача, проставленими поштовими штемпелями, датами відправлення й надходження кореспонденції та унікальним текстом повідомлення набувають ознак *письмових джерел*.

Із наведених прикладів очевидно, що філателістичні джерела справді важко цілком віднести до одного з усталених у джерелознавчій класифікації типів джерел. Куди продуктивнішим є розгляд матеріалів філателії як історичних джерел *комплексного* характеру, тобто таких, що поєднують у своїх властивостях кілька способів відображення інформації, наразі це і візуальний, і текстовий. Така особливість філателістичних документів відкриває широкі можливості залучення цих джерел не лише до спеціалізованих студій з історії філателії чи історичної біографістики, але й в контекст загальноісторичних досліджень.

Всесвітнім поштовим союзом напрацьовані критерії ідентифікації офіційних поштових маркових випусків, котрі мають відповідати таким вимогам: призначатися для оплати поштових відправлень; бути виданими уповноваженою на це поштовою адміністрацією країни – члена Всесвітнього поштового союзу (або бути представленою в ньому через іншу державу-члена); перебувати в офіційному поштовому обігу на певній території (тобто, прийматися всіма поштовими закладами держави чи території, як засіб оплати поштових послуг)¹.

Щодо класифікаційної схеми (моделі класифікації) філателістичних джерел, то, з певною долею умовності, таким універсальним параметром групування для філателістичних джерел є їх *форма*. За формою філателістичні джерела

¹ Всемирная почтовая конвенция. Окончательные решения Дохинского конгресса 2012 года. Берн, 2013 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <https://www.ukrposhta.ua/dovidka/normativna-baza/vsesvitnya-poshtova-konvenciya/>

залишки накладів цих марок після вилучення з поштового обігу все ж продавалися (здебільшого філателістам)¹.

Марки *міжнародних організацій* – службові поштові марки, що їх випускають міжнародні організації за угодою з поштовою адміністрацією країни, де знаходиться їхня штаб-квартира. Застосовуються для франкування офіційної кореспонденції цих організацій. З 1923 р. випускалися марки Міжнародної Організації Праці. Це були поштові марки Швейцарії з передруками «Service de Bureau international du Travail», а також марки оригінальних малюнків. Існують поштові марки Організації Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО, Міжнародної організації охорони здоров'я, Міжнародної метрологічної організації, Всесвітнього поштового союзу, Міжнародного союзу телекомунікації. Свого часу Й. Левітас висловив слушну думку про важливість відрізнити ці марки від пам'ятних марок різних країн, присвячених міжнародним організаціям та їхнім ювілеям².

Марки *пневматичної пошти* – спеціальні марки, що випускалися для оплати кореспонденції пневматичною поштою. В Італії використовувалися з 1913 р. із текстом або передруком «Posta pneumatica». Марки *повернення* – службові, так звані «безвалютні» марки (без зазначення номіналу). Наклеювалися у деяких країнах (Вюртемберг, Іспанія, США) на кореспонденцію, що поверталася відправникові в разі неможливості вручити її адресату, якого не вдалося розшукати, або, який відмовився прийняти кореспонденцію. У більшості країн на таку кореспонденцію наклеювали спеціальну наліпку або ставили штемпель повернення. Багато марок повернення випускалися в Чилі у 1886-1924 рр. Марки *повідомлення про вручення* – спеціальні марки, що наклеювалися поряд із загальноновживаними на лист. Пошта в такому разі зобов'язувалася вручити відправлення особисто адресатові та повідомити про це відправника. Випускалися в Чилі, Чорногорії, Колумбії та деяких інших країнах. На колумбійських марках зустрічаються написи або наддруківки «A.R.» («Avas de Reception» – «Повідомлення про вручення»). У Чилі випустили марку оплати повідомлення про вручення грошових переказів із текстом «Avis de Paiement» («Повідомлення про виплату»). У 1937-1946 рр. марки вручення особисто адресату випускалися в Чехословаччині³.

Марки для *рекомендованої кореспонденції* вперше з'явилися в Іспанії у 1850 р. Вони мали напис «CERTdo» («Certificado» – «Рекомендоване»). У 1854 р.

¹ Бухаров О. Н. Указ. соч. С. 127-130.

² Левітас Й. Я. Все про марки. С. 123-124.

³ Левітас Й. Я. Все про марки. С. 124-125.

такі поштові марки випустила англійська колонія – острів Вікторія. Чимало марок для рекомендованих листів випускала Колумбія та її окремі штати. На деяких із них надруковано літеру «R» («Recommande» – «Рекомендоване») і залишено місце для вписування номера поштового відправлення¹.

Марки *спішної пошти* (термінової доставки, експрес) – спеціальні марки для оплати (або додаткової оплати) термінової доставки поштових відправлень. Випускалися в багатьох країнах (СРСР, США, Канаді, Колумбії, Іспанії, Італії та ін.)² Марки *цінних листів* – випускалися в окремих країнах для оплати цінних поштових відправлень. Такі марки, наприклад, випускала Колумбія з 1865 по 1905 р.

Службові марки – спеціальні поштові марки, що випускалися в деяких країнах для службового листування державних установ і не надходили у вільний продаж. Для цієї мети часто використовувалися звичайні стандартні та комеморативні поштові марки з відповідними передруками і текстами («Official», «Service», «O.S. Dienstmarke», «Servizio», «Przesylka urzędowa», «Державна пошта») та перфораційними знаками, як наприклад у Великобританії³.

Телеграфні марки – спеціальні марки, що застосовувались для оплати телеграфних послуг. Існують телеграфні марки державні і приватних телеграфних компаній. Перші державні телеграфні марки випустила у 1864 р. Іспанія. Подібні марки друкувалися у Франції, Бельгії, Угорщині, Швейцарії, Індії, Колумбії, Нікарагуа та ін. країнах.

У Росії в 1866-1867 рр. було випущено дві місцеві телеграфні марки для оплати послуг Петербурзького телеграфу. Марки восьмикутні. На першій, навколо міського герба напис: «Телеграфъ – 20 копѣек – 20». Друга марка – це передрук червоною фарбою на першій нового номіналу «10 к. – 10 к.» (у зв'язку зі зниженням тарифу на пересилання телеграм). Вона була в обігу до грудня 1868 р. Після цього телеграфні марки ні в Російській імперії ні в СРСР не застосовувалися.

Телефонні марки – спеціальні марки, що застосовувалися в деяких країнах для оплати телефонних переговорів. У 1893 р. вісім державних телефонних марок вийшло в Бельгії. Нерідко в різних країнах телефонні марки випускалися приватними телефонними компаніями.

Серед спеціальних марок трапляються й доволі курйозні види. Серед таких, наприклад, «*антисаботажні*» марки, що знаходилися в поштовому обігу в

¹ Уильямс Л. Почтовая марка, ее история и признание; пер. с англ. О. Орестова, М. Зеновича; ред. Б. Стальбаум. Москва: Связь, 1964. С. 94-95.

² Александров Н. Марки бывают разные // Филателия СССР. 1967. № 3. С. 43; Рудников Ю. Спешная почта // Филателия СССР. 1979. № 6. С. 45-47; Мазур П. Спешная почта // Филателия СССР. 1980. № 4. С. 50-52.

³ Александров Н. Марки бывают разные // Филателия СССР. 1967. № 3. С. 43; Кисин Б. Марки разного назначения // Филателия СССР. 1976. № 2. С. 57-58.

Німецькій Демократичній Республіці з 1956 р., як знаки поштової оплати центральної кур'єрської служби. То був час жорсткого політичного протистояння НДР і Федеративної Республіки Німеччини. Свою назву марки отримали, тому, що ними оплачували кореспонденцію кур'єрської пошти, завданням якої комуністичний уряд східної Німеччини бачив запобігання можливій дезорганізації поштового зв'язку країни, унаслідок страйку поштових службовців НДР, які протестували проти політики тодішнього режиму. Перші «антисаботажні» марки випущено в обіг 1 липня 1956 р.

Існували й так звані *саботажні* марки (їх ще називають диверсійними) – це маркові випуски, що мали слугувати пропагандистським і диверсійним цілям на території ворога під час війни. Наприклад, англійська військова влада в роки Першої світової війни друкували марки, що дублювали стандартні випуски країн Троїстого союзу. Під час Другої світової війни Англія друкувала марки-імітації знаків оплати поштових послуг нацистської Німеччини. Цими марками франкувалася кореспонденція німецьких торгівельних фірм, установ (конверти також були підроблені). Все це пакувалося в поштові мішки з «німецькими» наліпками та штемпелями. Мішки скидалися з літаків під час бомбардування залізничних вузлів. Люд, які знаходили мішки, гадаючи, що вони випали з поштових вагонів під час бомбардувань, передавали їх пошті, а та розсилала адресатам. У листах були антифашистські листівки.

В роки війни виробництво диверсійних марок також організували й нацисти. В блоці 19 концтабору Заксенхаузен друкувалися марки схожі на англійські, але з малюнками й текстами, спрямованими проти антигітлерівської коаліції та її лідерів. Частина цих марок скидалася літаками над Англією, а частина зникла. Є відомості, що ці «знаки поштової оплати» були поміщені в металеві ящики та затоплені в озері Тепліц (Австрія). Відомі й інші випуски саботажних поштових карток.

Третя група маркових випусків об'єднує поштові марки призначені для збору коштів на різноманітні потреби та на користь різних державних і громадських організацій та осіб. До цієї групи належать марки для збору коштів на користь Червоного Хреста, Олімпійського комітету, допомоги голодуючим, воєнно-податкові марки, марки «запізнення», судово-поштові, дозвільні, марки підводної пошти, марки пошти, що не тоне тощо.

Найбільшим за чисельністю різноманітних випусків видом марок для збору коштів є *поштово-благочинні* марки, які ще відносять до категорії напівпоштових. Поряд із номіналом, що зараховувався в суму поштової оплати, такі марки мають ще надбавку (доплату) на потреби різних благочинних цілей. Така надбавка найчастіше вказується на марці після знаку «+», а інколи й не

вказується, але марки все одно продаються з надбавкою. До таких, наприклад, належать марки Червоного Хреста або ж радянські марки допомоги голодуючим¹.

Окрему, цікаву й досить значну групу знаків оплати поштових послуг складають так звані «провізорії» (від франц. *provisoire* – тимчасовий). *Провізоріями* у філателії називають тимчасові випуски поштових марок (або цільних речей), що здійснювалися центральними поштовими адміністраціями країн, або за їх дозволом, місцевими поштовими конторами з метою задоволення потреби установ зв'язку в знаках поштової оплати.

До випуску провізоріїв вдавалися тоді, коли пошта відчувала дефіцит марок центральних випусків, або ж, коли такі марки вилучалися з поштового обігу. Випуск провізоріїв зазвичай здійснюється шляхом передруку на марках вилучених із поштового обігу або друку марок власних оригінальних сюжетів. Останні часто бувають низької поліграфічної якості з простим, часто примітивним малюнком, а інколи являють собою відбитки на папері із зазначенням належності поштової службі тієї чи іншої держави та номіналу².

Сьогоднішня філателія має справу з величезною кількістю передруків на поштових марках. *Передруки* – це накладання ручним або друкарським способом на раніше випущені марки тексту чи нового номіналу. У першому випадку передруки пов'язані з якимись подіями чи пам'ятними датами, а тому їх називають пам'ятними. Передруки нового номіналу роблять під час переоцінювання марок, зміни поштових тарифів, зміни грошової одиниці країни обігу, або ж у випадку нестачі марок певних номіналів. В окремих випадках за допомогою передруків змінюють призначення та характер поштового застосування марок, перетворюючи звичайні стандартні чи комеморативні марки в поштово-благодійні, авіапоштові, доплатні, службові, марки спішної пошти і т. ін. І навпаки, передруки можуть перетворити доплатні марки у звичайні оплатні знаки поштових послуг. У класичний період філателії передруки, як правило, виконувалися вручну, з допомогою каучукового, гумового, дерев'яного чи металевого штампа. У ХХ ст. передруки зазвичай робили в друкарнях переважно способом високого, офсетного чи глибокого друку³.

¹ Кисин Б. Марки разного назначения // Филателия СССР. 1976. № 2. С. 58; Каминский Б. РСФСР – помощь голодающим // Филателия СССР. 1977. № 1. С. 24-27; № 2. 24-27; № 5. С. 24-28; Колесников А. Советские марки Помгола // Советский коллекционер. 1966. Вып. 4. С. 28-35.

² Докл. див.: Пархомович С. Переоценка почтовых марок РСФСР и СССР и провизории 1918-1923 гг. // Советский коллекционер. 1963. Вып. 1. С. 80-85; Диманштейн Я. Неизвестные провизории 1919-1922 годов // Филателия СССР. 1973. № 5. С. V-VII; Пархомович С. А. Марочные эмиссии Киевского почтового округа // Филателия СССР. 1975. № 2. С. 28-29; Могильный В. Киевская переоценка 8000 руб. // Филателия СССР. 1982. № 12. С. 52-53.

³ Языков С. О над печатках // Филателия СССР. 1976. № 1. С. 29.

Значний інтерес викликають різновиди знаків оплати поштових послуг. *Різновидами поштових марок* у філателії прийнято називати маркові випуски, що мають різноманітні особливості. Ці особливості можуть бути як заздалегідь передбачені емітентом у процесі виготовлення марок, так можуть стати й наслідком випадкових причин, зокрема порушення технологічного процесу марковиробництва. Такі особливості властиві цілим марковим аркушам, частині накладу або окремим маркам в аркушах, марковим блокам, передрукам тощо. Марки одного випуску можуть відрізнятися одна від одної розміром і типом перфорації, її наявністю або відсутністю взагалі; наявністю чи відсутністю водяного знаку маркового паперу, його щільністю; кольоровою гамою зображень чи написів, їхніми розмірами; графічними особливостями (перегравірування кліше, «новодруки» тощо). Дуже важливим є вміння відрізнити справжні різновиди від простого поліграфічного браку, що його часто намагаються видати за різновиди марок торгівці філателістичним матеріалом¹.

Завершуючи розмову про класифікацію і види поштових марок, не можемо не зупинитися на такому важливому, численному й різноманітному їх класі, як локальні випуски. *Локальні (місцеві)* марки – це випуски поштових марок, що перебували в обігу тільки в певній місцевості. Випускалися місцевими поштовими адміністраціями для забезпечення оплати пересилання поштових відправлень в адміністративних межах певного регіону – міста, повіту, округу, землі, штату тощо. До локальних випусків відносяться, наприклад, марки кантонів Швейцарії, поштмейстерські марки США, земські марки Росії, що мають доволі розлогу історіографію². Численні випуски марок місцевого значення були здійснені після Другої світової війни в різних окупаційних зонах Німеччини окремими землями та містами. Локальні марки могли випускатися за

¹ Скрипицын В. Что считать разновидностью почтовой марки? // Советский коллекционер. 1964. Вып. 2. С. 92-96; Болдовский В. Разновидности и «разновидности» // Филателия СССР. 1974. № 10. С. 40; Бакалинский Г. К вопросу о разновидностях // Филателия СССР. 1975. № 9. С. 25-26; Он же. Разновидностей меньше чем указано в каталоге // Филателия СССР. 1976. № 1. С. 26-27.

² Див. докл.: Карачун Д. Земская почта и ее марки // Советский коллекционер. 1965. Вып. 3. С. 39-43; Кузнецов Д. Земская почта и марки Крапивенского уезда Тульской губернии // Филателия СССР. 1975. № 12. С. 27-28; Он же. Первые выпуски марок Котельничского уезда // Филателия СССР. 1976. № 7. С. 25-26; Он же. Земская почта Дмитриевского уезда // Филателия СССР. 1976. № 8. С. 22-23; Он же. Земская почта Уржумского уезда // Филателия СССР. 1976. № 12. С. 22-23; Он же. Земская почта Глазовского уезда (Вятская губерния) // Филателия СССР. 1978. № 3. С. 43-45; Он же. Лебединская земская почта (Харьковская губерния) // Филателия СССР. 1979. № 2. С. 48-49; Он же. Земская почта // Филателия СССР. 1979. № 11. С. 46-47; Он же. Из истории земских почт // Филателия СССР. 1980. № 3. С. 41-43; № 5. С. 50-51; Он же. Оханские «редкости» // Филателия СССР. 1980. № 7. С. 45-51; Он же. Марки Пермского совдепа // Филателия СССР. 1982. № 1. С. 52; Минский М. «Земская почта и почтовые марки Кирилловского уезда» // Филателия СССР. 1976. № 1. С. 28; Рудников Ю. Неизвестные страницы земской почты // Филателия СССР. 1969. № 5. С. 10-11; Он же. Земская почта и почтовые марки Казанского уезда // Филателия СССР. 1975. № 11. С. 24-25; Он же. Венденская уездная почта // Филателия СССР. 1980. № 1. С. 50-51; Семенов Л. Земская почта России // Филателия СССР. 1967. № 3. С. 21-23; Федорашко И. Местная почта Усть-Сысольского уезда в период становления советской власти // Филателия СССР. 1978. № 10. С. 43-45.

згодою центральних поштових відомств держав або ж за власної ініціативи місцевих поштмейстерів. Чимало локальних марок мали характер провізоріїв, випускалися через відсутність загальнодержавних поштових марок і знаходилися в поштовому обігу до їх введення.

Марки *міської пошти* – це марки міських (переважно приватних) поштових установ, що існували поряд із державною поштою та доставляли місцеву кореспонденцію. Багато таких марок випущено в німецьких містах (Лейпцигу, Берліні, Дрездені та ін.) з 1861 р. по 1 квітня 1900 р. – в період, коли доставка місцевої кореспонденції переходила до державної пошти. Подекуди видавалися й марки міської пошти державних поштових адміністрацій.

Як галузь спеціальних історичних дисциплін філателія невіддільна від поштового зв'язку. Окрім власне поштових марок філателістів й істориків-джерелознавців цікавлять також матеріали з надрукованими на них марками, що виготовляються для потреб поштового зв'язку, або ті, що утворилися в результаті наклеювання поштової марки на конверт, листівку чи інший поштовий документ, а потім пройшли пошту. Окремим предметом дослідження філателістів є різноманітні поштові штемпелі. Всі ці матеріали, а також різного роду поштова документація, складають групу документальних філателістичних джерел, а в лексичі фахівців отримали назву – *філателістичних матеріалів*.

Розлогу групу філателістичних матеріалів становлять *повністки* (рос. – «цельные вещи»). Повністками називають філателістичні матеріали з надрукованими на них знаками поштової оплати. Емісія повністок – це справа виключно державного поштового відомства (поштової адміністрації). Іноді повністки друкуються на замовлення окремих установ, організацій, приватних осіб. Сучасні повністки вперше з'явилися в Англії в 1840 р. («конверти Мюльреді»), а стали регулярно видаватися поштовими адміністраціями різних країн у середині ХІХ ст.¹ Основною ознакою, що відрізняє повністку від будь-яких інших філателістичних матеріалів є надрукована поштова марка. Лише в окремих випадках марку може замінювати текст, який повинен бути надрукованим на поштовому документі та має засвідчувати факт і суму оплати поштових послуг. На повністках друкують переважно стандартні поштові марки масових випусків без зубців, часто в зміненому кольорі². Рідше на повністках друкують оригінальні стандартні й комеморативні поштові марки, тобто такі, котрі окремо не існують.

Серед *основних видів повністок* філателісти розрізняють: марковані конверти з стандартними та комеморативними поштовими марками для

¹ Якобс В. Цельные вещи в филателии. Москва: Связь, 1981.

² Мякота Ю. Цельные вещи СССР с маркой «Рабочий-сталевар» // Филателия СССР. 1981. № 5. С. 47-50.

простих закритих листів¹; марковані конверти для міжнародної кореспонденції²; марковані конверти з стандартними та коммеморативними поштовими марками для рекомендованих листів (із текстом: «Recommande», «Заказное», «Рекомендоване» та ін.)³; конверти для авіалістів (із текстом: «Par Avion», «Air Mail», «Авиа», «Авиа заказное», «Авиапошта» та ін.)⁴; конверти для місцевих листів (наприклад в СРСР випускалися конверти із текстом: «Местное»)⁵; конверти службові з надрукованими службовими марками; конверти рекламні з надрукованими на лицьовому чи зворотному боці рекламними текстами. Часто випускалися в зарубіжних країнах. У Росії в кінці ХІХ ст. виходили великі рекламні аркуші з об'явами, що склалися у вигляді конверта; аерограми (з гр. *aero* – повітря та *gramma* – запис) – спеціальні бланки для написання листів, що підлягали мікрофільмуванню та пересилці аерографною поштою. Аерографами називали також збільшені копії мікролистів, що доставлялися адресатам, або полегшені конверти з тонкого міцного паперу та вкладеним у них так само тонким авіапоштовим папером. Невелика вага аерограм була пов'язана з тим, що перша вагова категорія найнижчого тарифу за пересилку авіапошти становила 5 грамів⁶; листівки поштові одинарні прості (з стандартними марками)⁷; листівки поштові художні (один бік займає ілюстрація) та художні однобічні (половину лицьового боку займає ілюстрація, половину адреса, а зворотній бік служить для написання тексту)⁸; листівки авіапоштові⁹; рекламно-агітаційні листівки¹⁰;

¹ Сафронов И. О художественном маркированном конверте // Филателия СССР. 1974. № 2. С. 33; Ильичев Л. Художественные маркированные конверты с повторяющимися иллюстрациями // Филателия СССР. 1979. № 1. С. 44-47; Мякота Ю. Художественные маркированные конверты СССР, посвященные играм XXII Олимпиады // Филателия СССР. 1980. № 10. С. 48-50; Он же. Художественные маркированные конверты, посвященные XXVI съезду КПСС // Филателия СССР. 1980. № 6. С. 46-48; Пантюхин В. Стандартные конверты с марками первого-шестого стандартных выпусков СССР // Филателия СССР. 1982. № 6. С. 44-51; Панюхин В., Мякушев С. Стандартные конверты с марками седьмого-девятого стандартных выпусков СССР // Филателия СССР. 1983. № 9. С. 48-51; Панюхин В., Мякушев С., Транов Ю. Стандартные конверты с марками VII-IX стандартных выпусков СССР // Филателия СССР. 1983. № 11. С. 47-51.

² Мякота Ю. Маркированные конверты СССР для международной корреспонденции // Филателия СССР. 1982. № 3. С. 47-51; № 10. С. 53.

³ Ильичев Л. Конверты заказных писем // Филателия СССР. 1980. № 9. С. 50-53.

⁴ Ильичев Л. Советские стандартные авиапочтовые конверты / Л. Ильичев // Филателия СССР. 1982. № 9. С. 50-52.

⁵ Мякота Ю. Маркированные конверты СССР для местных простых закрытых писем // Филателия СССР. 1982. № 5. С. 48-51.

⁶ Владинец Н. Аэрограмма // Филателия СССР. 1968. № 1. С. 35.

⁷ Мякушев С. О стандартных маркированных почтовых карточках СССР 1948-1960 гг. // Филателия СССР. 1980. № 8. С. 49-52.

⁸ Ильичев Л. Советская почтовая карточка // Филателия СССР. 1979. № 2. С. 44-47; Степаненко М. Первые выпуски маркированных почтовых карточек СССР // Филателия СССР. 1972. № 12. С. 17-19; Пантюхин В. Рекламно-агитационные почтовые карточки СССР // Филателия СССР. 1978. № 5. С. 42-46; № 6. С. 44-53.

⁹ Докл. див. Орлов В. Открытые письма. Аэрофилателия // Филателия СССР. 1969. № 5. С. 18-19; Забочень М. Из истории введения открыто письма в России // Филателия СССР. 1972. № 4. С. 42-43; Ильичев Л. Советская авиапочтовая карточка // Филателия СССР. 1978. № 9. С. 48-51; Он же. Советская художественная почтовая карточка // Филателия СССР. 1980. № 2. С. 48-50.

¹⁰ Мякушев С. Рекламно-агитационные карточки СССР 1940-1949 гг. // Филателия СССР. 1980. № 10. С. 51-54.

листівки поштові службові; листівки місцевої пошти; листівки поштові із надрукованим текстом¹; конверти і листівки морської пошти; листівки поштові військово-польової або військової пошти; листівки подвійні поштові з оплаченою відповіддю для звичайної кореспонденції; «секретки» – перегорнутий навпіл аркуш цупкого паперу, що з трьох боків має перфорацію та гумування (текст у такому листі писався всередині, а щоб його прочитати, необхідно було відірвати краї листа по лінії спеціальної перфорації)²; бандерольні стрічки – паперові стрічки для оклеювання книг, журналів та інших невеликих відправлень; картки поштові ошадні; повідомлення про вручення поштового відправлення; листівки переадресування кореспонденції; листівки з судовими повістками; спеціальні поштові бланки та форми.

Іншим видом філателістичних матеріалів є *цілістки*. Вони становлять чи не найбільшу групу філателістичних джерел. Цілістками (рос. – «целые вещи») у філателії називають філателістичний матеріал з наклеєними та погашеними поштовими штемпелями знаками поштової оплати. Цілістками можуть бути практично всі види поштових відправлень (конверти, картки, формуляри, бланки) з наклеєними на них марками та проставленими відбитками штемпелів. До групи цілісток відносять і поштові відправлення, що мають замість наклеєної марки відбиток штемпеля, котрий її замінює (штемпеля військово-польової пошти, службових відправлень тощо).

Існує величезна кількість найрізноманітніших цілісток. Найпершими з них були листи домаркового періоду. Цілістки – це найпоширеніший вид філателістичних джерел. Ці поштові документи становлять інтерес для істориків саме тому, що вони пройшли пошту й мають відповідні розбірливі штемпелі, спеціальні поштові наклейки, ярлики, що свідчать про специфіку поштового зв'язку, терміни, маршрути та способи пересилання поштових відправлень, мають меморіальні ознаки, дозволяють глибше вивчити ті чи інші історичні процеси, перевірити історичні факти, доповнити знання про давно відомі події, біографічні дані більше чи менше відомих особистостей, історичних осіб тощо³.

Також існують окремі *види цілісток* із погашеними на них марками, що не пройшли пошту. До таких відносять конверти та поштові листівки з марками й штемпелями «Першого дня», конверти та листівки з спеціальними погашеннями та картмаксимуми. *Конверти та листівки першого дня* – це поштові відправлення, що пройшли пошту в перший день запровадження марки або повністки у поштовий обіг. Термін *перший день* у філателії застосовують для

¹ Ильичев Л. О некоторых карточках специального назначения // Филателия СССР. 1983. № 2. С. 47-48.

² Александрова В. Секретка – закрытое письмо // Филателия СССР. 1979. № 7. С. 43-44.

³ Кузнецов Д. Конверты земских почт // Филателия СССР. 1981. № 5. С. 50-51; Синегубов В. Безмарочные письма воинов // Филателия СССР. 1981. № 5. С. 45-46.

характеристики кількох понять. Розрізняють поштові штемпелі першого дня, конверти першого дня, а також повністки першого дня¹.

Конверти та листівки з спеціальним погашенням – це поштові погашення, що спеціально організовуються поштовими відомствами на честь видатних подій чи пам'ятних дат. Вони здійснюються виготовленими для кожного такого випадку художніми поштовими штемпелями протягом дуже обмеженого часу (одного чи кількох днів). Інколи до дня спеціального погашення поштові відомства випускають в обіг поштові марки.

До групи цілісток у філателії належать і *картмаксимуми*². Картмаксимумом називають художню листівку, зображення на якій є ідентичним або максимально близьким зображенню на поштовій марці наклеєній на лицевий бік такої листівки та погашеній відповідним сюжету марки й листівки поштовим штемпелем.

Окрему групу філателістичних джерел складають різноманітні *поштові штемпелі*, точніше – їхні відбитки на поштових відправленнях та усіляких документах поштового відомства. Поштові штемпелі прийнято класифікувати на окремі типи за кількома ознаками: за часом застосування (штемпелі домаркового часу, класичні та сучасні поштові штемпелі); за характером застосування (основні, розрахункові та додаткові)³.

До *основних* поштових штемпелів традиційно відносять звичайні календарні штемпелі та всі інші (наприклад, номерні, літерні тощо), якщо вони вказують на місце відправлення та ними погашені марки⁴. До цього ж типу відносимо й спеціальні календарні штемпелі, котрі виконують ту саму функцію, штемпелі першого дня, рекламні штемпелі⁵ тощо.

Тип *розрахункових поштових штемпелів* об'єднує так звані франко-штемпелі (штемпелі для оплати поштових послуг), франкотипи (відбитки штемпелів франкувальних машин), штемпелі так званої паушальної (гуртової) оплати, доплатні штемпелі тощо.

До числа *додаткових* (вторинних, службово-допоміжних) штемпелів знавці-філателісти відносять штемпелі, що вказують на місце поштового відправлення, проте не погашають саму марку. Серед таких: штемпелі проходження кореспонденції, штемпелі попереднього погашення, пам'ятні

¹ Якобс В. Конверты первого дня // Филателия СССР. 1969. № 5. С. 14-16.

² Возженников Н. Композиция картмаксимума // Филателия СССР. 1975. № 10. С. 13; Возженников Н., Якобс В. Искусство картмаксимума. Москва: Связь, 1979.

³ Левитас И. Я. С марками в стран знаний. С. 155.

⁴ Якобс В. Из истории отечественных почтовых штемпелей // Филателия СССР. 1983. № 2. С. 49-51.

⁵ Вовин Я. Рекламно-агитационные почтовые штемпеля СССР 1926-1932 гг. // Филателия СССР. 1969. № 3. С.; Якобс В. Рекламно-агитационные почтовые штемпеля СССР 1926-1932 годов // Филателия СССР. 1969. № 7. С. 7.

некалендарні штемпелі¹. До цього типу належать також різноманітні додаткові штемпелі, що застосовуються поштою із спеціальною метою та проставляються на відправленнях окремих видів поштового зв'язку: залізничної, корабельної, автомобільної, повітряної пошти² тощо).

Зупинимося докладніше на характеристиці найбільш вживаних тинів поштових штемпелів. *Календарні* штемпелі зазвичай поєднують дату здійснення поштового відправлення та місце розташування поштової установи. Таким штемпелем погашають марки на поштових конвертах і листівках, штемпелюють грошові поштові перекази, квитанції та всі інші документи, що супроводжують приймання, пересилання та доставку пошти адресату. У звичайний календарний штемпель умонтований перевідний механізм із змінними цифрами, що дозволяють простим переміщенням легко змінювати число, місяць, рік, а інколи й навіть години застосування штемпеля³.

Спеціальні поштові штемпелі зазвичай запроваджуються поштовими відомствами на відзначення знаменних і пам'ятних дат, подій тощо. Від звичайних календарних ці штемпелі часто-густо відрізняються формою, наявністю додаткових текстів, різноманітних тематичних малюнків, геральдичних знаків. Фахівці-філателісти класифікують спеціальні поштові штемпелі на такі основні *види*: спеціальні календарні штемпелі; спеціальні пам'ятні (некалендарні) штемпелі; штемпелі першого дня обігу марок або повністок⁴; штемпелі франкувальних і штемпелювальних машин. Крім цих видів існують ще пам'ятно-сувенірні календарні штемпелі, що застосовуються, як і звичайні календарні, постійно⁵.

Франко-штемпелі – це ручні штемпелі, що застосовувалися в домарковий період для підтвердження оплати поштової кореспонденції відправником. Такі штемпелі застосовувалися й пізніше, особливо в періоди високого рівня інфляції та часті зміни поштових тарифів. Інколи франко-штемпелями продовжують користуватися і тепер. Як правило на франко-штемпелі вміщують напис: «Збір оплачено», «Збір отримано», «Сбор оплачен», «Сбор получен», «Сбор взыскан», «Gebur bezalt», «Paid», «Postage Paid», «Reponce Paye», «Taxe percue» або скорочено – «P», «RP», «TP», «PP». Інколи на такому штемпелі залишається місце для зазначення від руки суми поштового збору.

¹ Якобс В. Из истории отечественных почтовых штемпелей // Филателия СССР. 1983. № 3. С. 50-53.

² Притула В. Штемпеля воздушной почты СССР 91931-1935) // Филателия СССР. 1972. № 12. С. 13-14.

³ Колосов Л. Часовые штемпеля Минска // Филателия СССР. 1975. № 1. С. 30.

⁴ Ильичев Л. Советские почтовые художественные штемпеля первого дня // Филателия СССР. 1982. № 11. С. 50-52.

⁵ Колосов Л. Еще о спецштемпелях России // Филателия СССР. 1975. № 11. С.23.

Франкотипи та мейломатні ярлики (механічні франкатури) – це відбитки поштової марки чи знаку, що її замінює та календарного поштового штемпеля, що проставляється на поштовій кореспонденції автоматично спеціальною франкувальною (маркувальною) машиною. Окрім маркоподібного відбитка та календарного штемпеля франкотипи часто містять різноманітні написи, малюнки, геральдичні знаки¹.

Репрезентоване вище різноманіття філателістичних матеріалів вочевидь відкриває для дослідника широкі можливості для використання поштових марок, маркованих конвертів і листівок, штемпелів, численних поштових документів службового та особистого походження в історичному дослідженні. На часі наступний крок – розробка теорії філателії як спеціальної історичної дисципліни.

¹ Рудников Ю. Франкировочные штемпеля // Филателия СССР. 1976. № 8. С. 21-22; Пантюхин В., Мандровский В. Машинные рекламно-агитационные штемпеля СССР // Филателия СССР. – 1980. – № 12. – С. 48-52.